

КОНЦЕПТ СТРАХУ В ЛІТЕРАТУРНІЙ КАЗЦІ**О. В. Дибовська**

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури;
76018, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
тел. +380(342)59-60-74; e-mail: olesia.dybovska@gmail.com*

Розглянуто підходи до дослідження образу страху, зокрема у літературних казках. Виокремлено специфічні особливості присутності страхів у хронотопі та їхню класифікацію. Окреслено сучасні популярні піджанри літератури жаху: хорор, саспенс, трилер. Проаналізовано стан існування страху у дитячій літературі.

Ключові слова: страх, жах, дитяча література, літературна казка.

У ХХ – на початку ХХІ століття екзистенційна проблематика людського буття є ключовою темою філософії, а страх як один із базових компонентів екзистенції став резонансним у сучасній філософській та культурній думці, адже він є вагомим важелем у розвитку культури. Вплинув страх і на літературу, оскільки він дає можливість виходу емоцій у площину нового сприйняття за допомогою унікальних неповторних змістів у світі тексту. Тож мета нашої статті – виявити особливості присутності страху у письменстві, зокрема літературній казці.

Ще віддавна письменники по-різному оприявлювали різноманітні страхи у художніх творах, проте дослідниками вони сприймалися далеко неоднозначно. Так, К. Ізард, Т. Рібо, В. Вілюнас, М. Грот, Б. Додонов розглядали страх як деструктивний компонент людського буття. Проте К. Г. Юнг, В. Сартр, Ф. Ріман, М. Хайдеггер, К. Роджерс, П. Еріксон, К. П. Естес дотримуються думки, що людині необхідно пережити ці емоції для становлення особистості. Розгалужені дослідження присутності феномену страху та жаху є і у доробку таких учених, як Д. Палмер, З. Фройд, Дж. Фрезер, Е. Фромм, У. Еко. Ґрунтовно вивчають цю проблематику сучасні польські дослідники С. Ґжелецькі, К. Слані, А. Гас-Токаж, Е. П'ясецька.

У сфері літературознавства термін “концепт” запровадив С. Аскольдов, що розумів його як певне ментальне утворення, що заміщує необмежену кількість предметів одного і того ж типу. На його думку художні слова та концепт у точках перетину утворюють художній концепт, що містить раціональне та ірраціональне, має індивідуальний характер та означає те, що автор художнього твору вкладає в нього [8, с. 273]. О. Деркачова зазначає, що письменник створює концепт і вкла-

дає в нього свою ідею, яка може відповідати чи не відповідати усталеним нормам, але сам “реципієнт може навколо нього створити іншу, власну ідею залежно від читацького та естетичного досвіду” [13, с. 288]. На думку І. Тарасової, художній концепт є авторською ідеєю та водночас елементом національної художньої традиції [20, с. 742]. А тому, виходячи із індивідуальної свідомості, концепт стає частиною ментальної сфери соціуму.

Словник української мови визначає страх як “стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного” [19]. У психологічному словнику за редакцією В. Войтка вказується, що “страх – емоційна реакція людини чи тварин на справжню чи мниму небезпеку” [11, с. 185].

Письменники по-різному підходять до відображення страху у літературі та до його інтерпретації. Наприклад, у світовій дитячій літературі яскраво репрезентував страх у своїх творах Г. К. Андерсен. Страх і похмурість у Андерсена відображають традиційну людину і всюдисутність зла в світі. Біль і швидкоплинність існування пронизує цілий одухотворений Андерсенівський космос, а відповідно і створює хронотоп страху у текстах. Л. Леннінгс зазначає, що “літературна казка жаху” Г. К. Андерсена походить зі сфери психіки, яку і можна назвати місцеперебуванням похмурих страхів, де домінують страх смерті та безумство як “елементи знищення”, адже такі мотиви у творчості письменника виникли через власний життєвий досвід автора.

Натомість деякі художники слова використовують у побудові хронотопу техніки антистраху, так звані “антифобіальні” практики. Серед таких авторів Т. Янссон, яка, бачивши жахіття війн і тоталітарних режимів, створила естетичний світ, у якому будь-який страх стає веселою пригодою. За словами К. Богун, авторка “на протигагу смертельній небезпечній реальності створила особливий світ, в якому будь-яка жахлива, на перший погляд, загроза обертається захоплюючою пригодою, предметність якої опосередковується відносинами дружби, любові та реалізується в актах особистої мужності” [9, с. 109].

Філософи та психологи намагалися і прагнуть пояснити діалектичну природу страху та причини його появи. Так, С. Керкегор стверджував, що “страх – це симпатична антипатія та антипатична симпатія”, підтверджуючи свою тезу часто використовуваними при розмові людей оксиморонними фразами: “солодкий страх”, “солодкий ляк”, “неймовірний страх” і інші [5].

З. Фройд, описуючи страх, зазначав, що він “видається нам чимось раціональним і природним, його можна назвати реакцією на сприйняття зовнішньої небезпеки, тобто сподіваного, передбачуваного ушкодження; він пов’язаний із рефлексом утечі, і його можна вважати за вияв інстинкту самозбереження” [22, с. 398]. Відповідно дослідник виділяє два типи страху: реальний та невротичний. У літературних казках зустріча-

ємо страх реальний, який притаманний психічно здоровій людині і не є нав'язливим станом.

Страх з'являється у тексті або з метою авторської психотерапії, або для стимулювання особистих страхів читача. Часто страх стимулює персонажів і вимагає від них певного виду діяльності. Тому він присутній нерідко у різних хронотопах: оніричному, хронотопі дороги, лісу, дому.

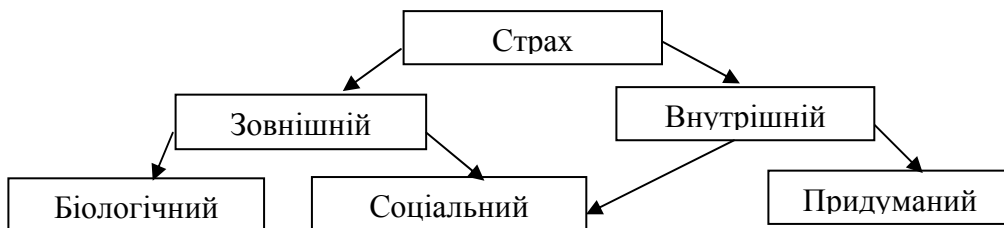
Відчуття страху є одним із доказів існування людської форми. С. Гжелецькі стверджує: “Допоки боюсь, доти є людиною. Страх допомагають нам приховати ці почуття при потребі... Вплітають в реалістичні образи казкові мотиви, що сягають фантазії дитячих страхів, жахи ж перетворюють людину в саму себе” [3]. Ще одна польська дослідниця К. Слані, вивчаючи проблему страху в дитячій літературі, зауважує, що казка у порівнянні з іншими жанрами відзначається зокрема тим, що підходить до питань страху в ігровій формі [7, с. 37].

Е. Огар, розглядаючи страх як боязнь зла у дитячих текстах, зосереджує увагу на позитивній регулятивно-соціалній функції таких творів. Дослідниця пише: “Свідому акцентацію в дитячому тексті на різних формах зла (однак зі щасливим фіналом) можна вважати конструктивною, адже вона допомагає дитині, яка незатишно почувається у жорсткому реальному світі, навчитися долати страх” [16, с. 57].

О. Петрунько, розглядаючи казку в інтерпретації сучасних медіа, стверджує, що “визнання емоції страху як необхідної для особистісного становлення людини, починаючи з найбільш раннього віку, дає змогу усвідомити невідповідність того, що перше знайомство з інформацією, яка актуалізує страх і жах, відбувається саме в ранньому дитячому віці” [17, с. 50].

Український дослідник О. Туренко обумовлює залежність страху від характеру загрози, інтенсивності та специфіки переживання і виокремлює такі його види: хвилювання, неспокій, побоювання, боязнь, переляк, тривога, власне страх та жах [21, с. 27].

Ю. Щербатих у власній класифікації виділяє три групи страхів: природні, соціальні та внутрішні [23, с. 18]. Актуальною для нашої розвідки вважаємо класифікацію страхів С. Зайкіної, яку можемо зобразити схематично [14, с. 8].

У казках страхи відповідно можемо розподілити за такою ж схемою. Герої переживають зовнішні страхи, які не залежать особисто від персонажів, та внутрішні, які створюються, надумуються казковими героями. До зовнішніх, більшою мірою, належать біологічні страхи, які викликані природними явищами, стихійними лихами та всім тим, чого герої не можуть передбачити й уникнути. Типово внутрішні страхи героїв – надумані, тобто викликані особистими внутрішніми процесами (страх темноти, неіснуючих явищ, страх особистих думок і вчинків). Крім того, сюди можна віднести філософські страхи – страх смерті, майбутнього, буття загалом, адже всі вони нематеріальні і викликані думками героїв. Щодо соціальних страхів, які перебувають на стику зовнішніх та внутрішніх чинників, то, на нашу думку, до них відносимо всі страхи, пов'язані із соціалізацією: страх самотності, страх розчарувати когось, страх бути «не тим» ким є, страх не довести справу до кінця та інші.

У літературі на сьогодні виокремився цілком самостійний жанр – хорор, себто література жахів. А. Гас-Токаж стверджує, що приналежність текстів до хорору розглядається крізь призму не тематичних чинників (тут наявні надприродні мотиви), а визначається певними естетичними критеріями. Хорор є художньою формулою, що обумовлюється індивідуалізованим естетичним чинником відчуття страху, який реалізується через застосовування на рівні тексту окреслених мотивів, мовностилістичних наративних ресурсів, драматичних ефектів (невідомості чи градації сюжетної напруги) і композиційних (амбівалентна структура представленого світу), які підпорядковуються атмосфері жаху і страху у реципієнта [4, с. 50].

Спільною ознакою для текстів, які позиціонуються як література жаху, є присутність у вдавано реальному світі елементу, який дослідники називають надприродним чи ірраціональним. Французький дослідник Р. Кайюа стверджує, що саме цей елемент і спричиняє відчуття страху, ляку чи жаху героя та ідентифікованого з ним читача [1]. Е. П'ясецька додає, що в таких оповідках ще є аура, базовими ознаками якої виступає похмурість, таємничість чи страх трагедії [6, с. 8]. Важливу ознаку літератури жахів спостеріг Н. Керолл: присутність у тексті чудовиська, монстра чи іншого створіння, яке заперечується наукою [2, с. 12]. Такі герої присутні і в казках, проте їх не можна ототожнювати із літературою жахів, адже у казках чудовисько – закономірна частина всесвіту, а не паранормальне явище. Крім того, література жаху зорієнтована на читача, який прагне отримати від читання заряд сильних переживань, а казкові страхи ототожнюються читачем із власними і таким чином зменшують вплив реальних еквівалентів на людину.

Загалом страх – багатоаспектне поняття, адже має свою градацію. Т. Попович виділяє такі вираження страху у людини: жах, паніка, боязнь, тривожність, боязливе чекання [18, с. 123]. На нашу думку, зістав-

ляючи розглянуті вище класифікації, до виявів страху необхідно віднести ще переляк та безпосередній страх у загальному значенні.

У літературі таку градацію можна подати таким чином:

Схема 1

Градація страху у літературі

Література жаху (horror) має на меті викликати у читача почуття страху, найчастіше за допомогою персонажів із нижчої міфології народів світу. Тому дослідники шукають її витоки у чарівних казках. У поняття хорор входять поняття саспенсу і трилеру. Саспенс (suspense) – власне боязливе, тривожне очікування, передчуття жахливого, невизначеність і неспокій. Трилер – наростання емоцій, відчуття напруженого, хвилюючого переживання. Власне трилер передбачає споглядання читача відсторонено, збоку, а саспенс – ідентифікацію з персонажем та емпатію.

У європейській культурі особливу увагу завжди надавали так званим антифобіальним практикам, намагаючись подолати різноманітні страхи, або ж сформувати культуру страху, за словами К. Богун, з допомогою класичних антифобіальних дискурсів та неklasичних і постмодерних практик хорору [10, с. 149]. Місце таким практикам знайшлося і в літературі, зокрема дитячій.

Жах як екзистенційна домінанта оприявлена в українській літературі, яку прийнято називати готичною чи химерною. Генеза цього жанрового різновиду сягає ще фольклору і давньої української літератури. На сьогодні укладено антологію української готичної прози у двох томах за редакцією Юрія Винничука та антологію українського жаху за редакцією Василя Пахаренка. Г. Лавкрафт у монографії «Жах та надприродне в літературі» визначає готичний простір за допомогою трьох показників: страх перед невідомим, автор, який відіграє “космічну” місію, і читач, перед яким стоїть завдання інтерпретувати дійсність крізь призму накладених страхів – із тексту та власних [15, с. 671]. Р. Голод виокремлює такі ознаки готичного жанру: таємничий сюжет, загадкові

персонажі, містичне бачення світу, мотиви переслідування, смерті, пошуку й блукань, *mystery* і *suspense* [12, с. 10].

Незважаючи на спільне джерело, можливість присутності тих самих персонажів література жаху і літературні казки стоять доволі окремо, оскільки літературна казка розрахована на дитячого реципієнта, то відповідно страх, “страшні персонажі” отримують інші конотації. В українських літературних казках страх оприявлюється у двох варіантах: безпосередня присутність страху, яка є визначальним чинником існування певного часопростору, і навпаки – ігровий світ псевдостраху, в якому всілякі жахіття перетворюються на цікаву добру пригоду.

Один із майстрів української готичної прози В. Шевчук частково відобразив елементи, традиційні для химерної літератури, і в дитячих казках, які написав зі своїми дочками. У збірці «Панна квітів» практично кожна казка містить мотив страху – страх смерті, втрати батьків чи близької людини, розчарування і навіть страх не бути собою. Не у кожній казці страх створює власний час і простір буття, проте концепт страху є невід’ємним атрибутом Шевчукових казок. Страх у Шевчука присутній у хронотопах дороги, дому, лісу та оніричному хронотопі. Так, у казці «Золотий Стіл» страх є базовим компонентом часопросторових зв’язків у тексті. Казка розпочинається із реального хронотопу рідного дому, в якому донька залишається з татом, а мама потрапила в лікарню. Увага не акцентується на тому, чому так сталось, батько розповідає доньці казку на ніч, вигадуючи такий простір, в якому дитячі страхи втратити рідних трансформуються у боротьбу зі страхами як онтологічними, так і соціальними та біологічними: страх смерті, залишитись “ні з чим”.

Натомість так званий хронотоп антистраху присутній у літературних казках І. Андрусяка. У казці «Стефа та її Чакалка» діти, потрапляючи до звуконепроникного мішка Чакалки, мають усі передумови для страху і продовження розвитку сюжету саме у хронотопі страху, адже зла лісова вчителька несе їх далеко від дому самих, але натомість діти сприймають це як капосну пригоду вже у хронотопі антистраху – дороги.

Таким чином, можемо зробити висновки, що страх як невід’ємна частина людської екзистенції присутній і в художній дійсності, зокрема в літературних казках. Це може бути жах, паніка, боязнь, тривожність, боязливе чекання, переляк і безпосередній страх. Відповідно, у сучасній літературі надзвичайної популярності набирають різновиди жанрів, сюжетотворчими у яких є страх: трилер, саспенс, хорор. Не є винятком і дитяча література. До основних типів страхів, які зустрічаються у казках, відносимо: страх втратити батьків, страх смерті, страх бути “не собою”, страх “залишитись ні з чим”, страх розчарувати близьких та страх як пригоду. Це соціальні, внутрішні та біологічні страхи. В українських літературних казках страх оприявнюється у двох варіантах: вони існують як складова хронотопу та часопростір антистраху. Страх дає мож-

лівість існування неповторних змістів у світі тексту, що передбачають біологічну, соціальну та екзистенційну готовність до зустрічі з небезпекою.

Література

1. Caillois R. Od baśni do science fiction, przeł. J. Lisowski / R. Caillois // Odpowiedzialność i styl. Eseje, wybór M. Żurowski. – Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1967. – S. 31-65.
2. Carroll N. The Philosophy of Horror / N. Carroll. – N.Y. & L.: Routledge, 1990. – 256 p.
3. Grzelecki S. Horror! Horror! Horror! / S. Grzelecki // Kino. – 1970. – Nr. 12. – S. 33-37.
4. Has-Tokarz A. Horror w literaturze współczesnej i filmie / A. Has-Tokarz. – Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010. – 493 s.
5. Kierkegaard S. Fear and Trembling [Електронний ресурс] / S. Kierkegaard. – Доступ: <http://www.yavanika.org/classes/reader/kierkegaard.pdf>
6. Piasecka E. „Dolina mroku”: groza i niesamowitość w prozie polskiej lat 1890-1918 / E. Piasecka. – Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2006. – 194 s.
7. Slany K. Groza w literaturze dziecięcej. Od Grimmów do Gaimana / K. Slany // Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. – Kraków, 2016. – 332 s.
8. Аскольдов С. Концепт и слово / С. Аскольдов // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология. – М.: Academia, 1977. – С. 267-279.
9. Богун К. Онтології літературних казок першої половини ХХ ст. в контексті антифобіального дискурсу / К. Богун // Вісник Харківського національного університету імені Г. Сковороди. Серія «Філософія». – Х.: ХНПУ, 2016. – Вип. 46 (частина I). – С. 107-116.
10. Богун К. Онтологія жахливого та антифобіальні практики в літературних казках К. Чуковського / К. Богун // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2015. – Вип. 7-8 (145-146) – С. 149-159.
11. Войтко В. Психологічний словник / В. Войтко. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
12. Голод Р. «Петрії і Довбушуки» І. Франка в парадигмі української літературної готики / Р. Голод, І. Гросевич // Філологічні трактати. – 2014. – Т. 6, № 1. – С. 5-11.
13. Деркачова О. Художній концепт «гріх» в поезії Богдана Томенчука (на матеріалі збірки «Сезон ненаписаних віршів») / О. Деркачова // Прикарпатський вісник НТШ. Слово. – 2015. – № 2(30). – С. 287-296.
14. Зайкина С. Эмоциональной концепт «страх» в английской и русской лингвокультурах (сопоставительной аспект): дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.20 «Теория языка» [Електронний ресурс] / С. Зайкина. – Волгоград: ВГПУ, 2000. – 39 с. Режим доступу: <http://31f.ru/dissertation/>

- 500-dissertaciya-emocionalnyj-koncept-strax-v-anglijskoj-i-russkoj-lingvokulturax.html.
15. Лавкрафт Г. Сверхъестественный ужас в литературе / Г. Лавкрафт // Хребты безумия: сборник; [пер. с англ.] – М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. – С. 647-731.
16. Огар Е. Дитина і зло у сучасному медійному просторі: конструктивні і деструктивні складові взаємин / Е. І. Огар // Вісник Сумського державного університету. Серія Філологія. – 2007. – №1. Т.1. – С. 56-60.
17. Петрунько О. Фільми жахів як осучаснена казка / О. Петрунько // Медіакритика. Дайджест електронного журналу, присвяченого медіа і масової комунікації. – 2003. – №1. – С. 47-55.
18. Попович Т. Дескрипція емоційного концепту fear/страх / Т. Попович // Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики. – Чернівці: ЧНУ, 2011. – № 1. – С. 122-131.
19. Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/Strakh>
20. Тарасова И. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения / И. Тарасова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 4 (2). – С. 742-745.
21. Туренко О. Страх: спроба філософського осмислення феномена: [монографія] / О. Туренко. – К.: Вид-во ПАРАПАН, 2006. – 216 с.
22. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд; Пер. з нім. П. Тарашук. – К.: Основи, 1998. – 709 с.
23. Щербатых Ю. Психология страха: Популярная энциклопедия / Ю.В. Щербатых. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 416 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 05.05.2016 р.
Рекомендовано до друку к.ф.н., доцентом Деркачовою О.С.*

THE CONCEPT OF FEAR IN THE LITERARY FAIRYTALE

O. V. Dybovska

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
Department of Ukrainian Literature, Faculty of Philology;
76018, Ivano-Frankivsk, Shevchenko Str., 57;
ph. +380 (342) 59-60-74; e-mail: olesia.dybovska@gmail.com*

The article deals with the problem of researches of fear, especially in literary fairytales. Specific features of presence of fears in chronotope and their classification are defined. Modern popular subgenres of terror literature as horror, suspense, thriller are delineated. The condition of existence of fear in children's literature is analyzed.

Key words: *fear, horror, children's literature, literary fairytale.*